

Identitats en conflicte a la Corona d'Aragó en el trànsit de l'Edat Mitjana a la Moderna

Ferran Garcia-Oliver
Universitat de València

Un dels temes més complexos d'anàlisi que es presenta als historiadors és el de la nació i el de les identitats col·lectives. ¿És tracta de fenòmens estrictament contemporanis? ¿Podem rastrejar-ne els orígens en etapes anteriors? Termes com ara “nació” i “Estat” són habituals en la documentació escrita i literària medieval. Tanmateix, el seu ús sol reservar-se a aspectes administratius o merament simbòlics, que prefiguren a tot estirar realitats contemporànies. La nació i el sentiment nacional, en particular, no serien mai anteriors a les revolucions burgeses, particularment a la Revolució francesa. El mateix passaria amb d'altres conceptes com el del “mercat” o el “consum.” Sens dubte, l'Estat i la nació són ingredients fonamentals des que la revolució industrial, el capitalisme i els sentiments nacionals han esdevingut eixos bàsics dels engranatges econòmics, polítics i ideològics del funcionament social. Però no sols fora un error marginar aquests termes dels temps medievals, sinó també pretendre que l'únic contingut conceptual –i que, per tant, en legitima la utilització– és el que han adquirit en els dos últims segles. La nació i l'estat moderns tenen el seu origen en els temps medievals, però nació i Estat tenien en l'Edat Mitjana un sentit propi, que no és el mateix que tenen avui, perquè els conceptes i les idees evolucionen amb el pas del temps.¹

Amb tot, l'obstinada incredulitat d'historiadors de les èpoques moderna i contemporània, es deu, probablement més que res, a la incomprensió de la societat medieval i a la circulació de prejudicis seculars que arranquen des del mateix “Renaixement.” La presumpta imatge d'immobilisme, de retard tecnològic, d'un sistema feudal que paralitzà el creixement econòmic i, en aliança amb el domini eclesiàstic, frenà el progrés de les idees, ha estat invalidada per una allau de recerques que ens presenten, en efecte, una societat molt més complexa i molt més madura que no la proporcionada pels estereotips. La complexitat de la societat medieval ateny les formacions polítiques, i això inclou les bases conceptuals que les legitimaven, les cerimònies i els rituals amb què es presentaven als ulls de tothom i els mecanismes de propaganda que les sostenien. El discurs sobre la “nació” no és aliè a aquesta nova embranzida de l'Estat.²

¹ Bernat Guenée (1967, 19) concedeix a la nació el sentit fixat ja per Isidor de Sevilla, al seu torn eco fidel de definicions antigues. D'acord amb l'etimologia –*natio, nascere*–, designa un grup d'homes que tenen un origen comú, “multitudo ab uno principio orta”, i serien reconeguts per l'aspecte físic, els costums i sobretot per la llengua: “Initio autem quot gentes, tot linguae fuerunt.” De les pàgines que segueixen queden excloses les identitats col·lectives en l'àmbit de la ciutat, la *civitas*, com a fonament de la comunitat política. Tot i els nexes amb les identitats que germinen entorn del “regum” i la “natio”, presenten la seua pròpia especificitat i mereixen, doncs, una anàlisi específica.

² El tema dels orígens de la nació i l'Estat, a més del nacionalisme, ha provocat intensos i frondosos debats, que encara romanen oberts. Xavier Torres (2008) ha consagrat reflexions pertinents des de la perspectiva de l'historiador modernista abans d'abordar el cas de Catalunya. Les d'Antoni Simon (5-34) també estan consagrades a Catalunya, entre la Corona d'Aragó i Espanya. L'anàlisi concreta efectuada per Antoni Mas per al cas de Mallorca ve precedida també per unes interessants reflexions a propòsit de la nació i l'Estat medievals (Mas 2014). Les sòlides reflexions de Josep R. Llobera concedeixen a l'Edat Mitjana el valor del principi d'un procés desenrotllat en la *longue durée*. Des de l'observatori de l'antropòleg, Llobera (20) pren esment de la importància d'un seguit de facetes que sovint passen desapercibudes: les fronteres territorials, els mites de descendència legitimadors, el parentiu, els símbols,

Entre els segles XIII i XV, començaren a perfilar-se nítidament no sols les àrees culturals i lingüístiques d'Occident que arribaran fins als nostres dies, sinó també el mapa dels estats actuals.³ L'emergència cultural i lingüística es dugué a terme tant mitjançant una confiança cap a les diferents llengües vulgars i les pròpies tradicions com mitjançant un diàleg internacional, allà on les universitats i la circulació dels intel·lectuals foren peces fonamentals. Més que rivalitat –que la hi hagué– hi hagué harmonia, cooperació. No és el cas dels estats. ¿Què és la història d'Europa tardo-medieval sinó la crònica d'una guerra permanent, tal com ho exemplifica la “Guerra dels Cents Anys”, que enfrontà les monarquies anglesa i francesa, sense deixar d'implicar també d'altres potències emergents? A diferència de les geografies culturals, el procés constitutiu dels estats es produí enmig d'una accentuada i sovint sagnant rivalitat. No es pot menystenir el paper assumit en aquest procés del que podríem anomenar la “descoberta de la nació.” Dit d'una altra manera: la construcció interna d'uns lligams identitaris, encara inconsistents i poc elaborats però imprescindibles per a solidificar la constel·lació de formacions polítiques europees, es reforçaren enormement en la pugna dels uns contra els altres per a definir fronteres, recursos, aliances i l'anhelada hegemonia. El que resulta inapel·lable és que la construcció de les nacions des del segle XIII va anar de la mà de la construcció dels estats. O a la inversa: la construcció dels estats es feu inseparablement de la constitució de lligams conscients i inconscients en el si d'unes comunitats que, fins llavors, a penes havien tingut el rei, el llinatge reial, com a únic component de cohesió.⁴ La construcció no equival de cap de les maneres a l'acabament. Som en una etapa embrionària d'un procés de llarg recorregut, en què es plantegen les primeres idees de la nació i les identitats col·lectives, en el context en què el pensament polític medieval estava en condicions de formular-les.

Catalans de València

La Corona d'Aragó associà dos territoris del tot dissemblants. Per a la pròpia supervivència com a àmbit polític unitari, hagué de forjar necessàriament sentiments col·lectius sobre la base d'una història i una monarquia compartides. Quan afegí els territoris valencians i mallorquins, les similituds lingüístiques esdevindrien un element gens menyspreable en la generació d'aquests sentiments aglutinadors. Comptat i debatut, la Corona d'Aragó era l'*Estat* en el si del qual els diversos *regnes* i entitats que l'integraven, a través dels seus dirigents i intel·lectuals, formularen propostes ara indissolubles ara divisibles, tant en termes pràctics com teòrics, de la idea de la *nació* que els unia o els separava.

La imatge homogènia de la Corona d'Aragó es prestava a pocs equívocs enllà de les seues fronteres exteriors. Els altres, amics o enemics, no posseïen la percepció singularitzada dels membres que, teòricament en pla d'igualtat, en formaven part. El matís particularista hi era totalment superflu. Des que Pere el Gran desembarcà exitosament a Sicília, la Corona d'Aragó s'involucrà de ple en els assumptes internacionals. Fins llavors el seu protagonisme havia tingut un caire més restringit, siga en l'àmbit occità o ibèric. Ara i ací no importa “com” els veien als súbdits de la Corona –en una barreja d'elogis i descrèdits de la mena de l’“avara povera dei catalani” del

els signes d'identitat col·lectiva o la toponímia. I són importants perquè apunten cap a l'existència d'un sentit de consciència nacional, per molt que aquest fos un sentiment de limitada difusió.

³ No es tracta d'un naixement amb dates exactes, sinó d'un llarg procés que enfonsa els seus orígens en els segles precedents, on unes comunitats ètniques desaparegueren i d'altres tingueren la sort de reeixir, gràcies a la constitució de lligams polítics sòlids, i evolucionar cap a comunitats humanes més complexes (Wermer, 302-304).

⁴ Guenée (1967, 27) ho va dir amb una contundència palmària: “L'État a crée la nation. Mais la nation devient maintenant le meilleur soutien de l'État et donne à sa politique une autre couleur.”

Dante, o el posterior blasme antiborjà de “Oh Dio, la Chiesa romana in mani dei catalani”– sinó “què” hi veien. De vegades els conceptuaven com a “aragonesos”, quasi sempre com a “catalans”; però, sobretot, des de fora el que veien era una formació política ben travada sota el comandament de reis ambiciosos. Els “regnes” es reduïen a circumstàncies que incumbien amb exclusivitat les interioritats polítiques de la Corona. Per això ningú protestà quan Pere el Cerimoniós incorporà per sempre més el regne de Mallorca després de declarar vassall rebel Jaume III, tot al contrari que amb Sicília –fins i tot amb la mateixa oposició dels aragonesos–, Còrcega i Sardenya (Sabaté, 80-97).

La guerra, i també la diplomàcia, anaven bastint la imatge unitària de la Corona d’Aragó a l’exterior. Roma, o Avinyó mentre els papes residiren en la ciutat del Roine, eren tan importants com París o Granada. Però la guerra i la diplomàcia preparaven alhora o obrien el camí a l’acció dels mercaders. Beneficis mercantils a banda, els mercaders proporcionaven informacions valuoses per a la pròpia existència de l’Estat, tenint en compte l’absència d’ambaixades permanents i d’un cos professional d’espionatge. Els consolats de mar suplien part d’aquestes mancances, i, controlats de prop pel rei a l’hora sobretot al nomenament dels còsols, contribuïen d’una manera efectiva a difondre aquesta imatge compacta.⁵ Sota la marca “catalana”, que incloïa sense vacil·lacions illencs i valencians, els consolats prestaren suports i logística a la política internacional de la Corona d’Aragó.⁶ Els còsols s’encarregaven de la resolució de les qüestions de justícia civil referents a la nació catalana, que comprenia, segons una fórmula habitual, tots els súbdits de la Corona d’Aragó: “consulatus Cathalanorum et omnium aliorum nostre iurisdictioni et dominio submissorum.”⁷

La manera de designar la “nació” venia carregada de transcendència identitària, sens dubte, però en boca dels mercaders remetia sobretot a un espai mercantil, vehiculat entorn del triangle Barcelona, Palma, València, que podia adoptar diversos noms segons les circumstàncies i els emissors. Davant d’un conflicte de naturalesa política, “Aragó” –o la “Corona Reial d’Aragó”–, proporcionava avals i un suplement coercitiu per la seua connexió amb la dinastia; al seu torn, el nom de “Catalunya” proporcionava solvència i la imatge integrada de tres territoris mercantilment i finançament seriosos i capaços.⁸

El maig de 1413 es ventilà en el tribunal de la Batlia de València un procés pel robatori d’unes mercaderies esdevingut al port de Tunis. Abrafim Genim, jueu de Palerm i, com a sicilià, súbdit del rei de la Corona d’Aragó, i l’alemany Joan de Tols, patró de la nau, denunciaren els ciutadans de València, Francesc Daries i Nicolau Julià. Tots dos, junt amb els mariners, en nombre de vint-i-vuit, assaltaren la nau sota el

⁵ L’intent de control de l’elecció dels còsols per part de la corona significava la sostracció de les competències a la ciutat de Barcelona. Els plets i les tensions foren continus. La candidatura per a dirigir el consolat català de Pisa, i probablement la resta també, era sovint proposada pels consellers de Barcelona, però de vegades també pels jurats de Palma i València, confirmada pel rei i ratificada per les autoritats pisanes. En els consolats de les places més importants, on es ventilaven qüestions polítiques de gran importància, s’accentuava encara més la intromissió. De fet, calia a tots els efectes la confirmació reial del nomenament municipal (Duran, 569).

⁶ La relegació de mercaders de Saragossa i del regne estricte d’Aragó, qüestions d’identificació nacional a banda, obeïa tant a la seua escassa implicació en els negocis marítims com al desdeny amb què els sectors dirigents del país contemplaren l’horitzó mediterrani.

⁷ Així, el març de 1427, per tal de resoldre el conflicte sorgit entre la companyia Bardi de Pisa i el patró d’una galera valenciana, es reuniren junt amb altres mercaders, el còsol i els “sopreposats”, els quals eren membres dirigents de la *natio* catalana (Soldani, 287-288 i 298).

⁸ La credibilitat que donava en els afers mercantils reconèixer-se de nació catalana, porta fins i tot a mercaders sicilians com Pietro di Monreale a definir-se com a mercader català, el juny de 1450 (Petti, 272).

pretext que, com a jueu, les mercaderies serien “de bona guerra.” Els termes preliminars de la denúncia, recollits i acceptats pel batle general del regne de València, no es presten a cap equívoc: “Universis et singulis presentibus inspecturis notum publicum et manifestum sit quod de anno presenti de mense madii hic in portu Tunearum venit quidam navis alamanorum super qua erant plures catalani cum certis mercatoris modo mercatorio conducta per Franciscum Darie, mercatorem catalanum de Valentie, gerente.” Per al sicilià i l’alemany els mariners eren catalans i Francesc Daries, en efecte, un “mercader català de València.” Aquesta adscripció nacional no va ser rebutjada per Joan Mercader, el batle, sinó acceptada amb absoluta naturalitat. Tampoc Francesc Daries hi presentà cap objecció, perquè bé devia haver assumit que la projecció mercantil fora de la Corona d’Aragó calia fer-la com a català. Hi havia una llarga tradició que es remuntava a temps anteriors a la conquesta del regne, i la denominació comuna facilitava les coses i evitava confusions. Un document acreditatiu de l’activitat de Daries, que presentà a la cort de la Batlia, no va ser entès per Joan de Tols (o de Tòlec) i el germànic en demanà la corresponent traducció, cosa que féu el taverner Arnau Falcó. O Falcó era originàriament alemany, o n’havia après els rudiments de la llengua en un local com el seu per on passaven mercaders de tot arreu. Per a un estranger com Joan de Tols no hi havia més llengua que la catalana: “cum ego ignore linguam catalanam, ideo presente Arnaldo Falquó, tabernario, cive Valentie, qui iam dedit et dat michi intelligendum dictam linguam ac pacta et conventiones in presenti instrumento contentes de prima linea usque ad ultimna inclusive.”⁹

València tenia assumida la identitat catalana exactament igual que els seus veïns. Plorava les derrotes i celebrava les victòries del rei amb Barcelona i Palma; s’enorgullia amb Barcelona i Palma dels fills il·lustres que dignificaven la nació catalana; apel·lava a la solidaritat de Barcelona i Palma per a problemes comuns: “Santa Maria! ¿E on és la vigor de la nació catalana, que faïa tributaries totes les altres nacions circumveïnes, e ara hòmens de no-res e ineptes nos fan tals e tants dans e ultratges, no sens vituperi de tota la nació e de tota cristianitat?”, es planyien el 1392 els jurats de València als de Palma pel cors que infestava el Mediterrani i perjudicava la normalitat i seguretat del tràfic mercantil (Vidal, 229). Uns anys més tard, el 1413, tot i les turbulències polítiques de l’Interregne, els jurats de València proposaren als consellers de Barcelona un nom per a cobrir la vacant del “cònsol de catalans de la ciutat de Jènova.” El candidat per ells suggerit, el genovès Tomàs Italià, a més d’honoradesa i capacitat havia demostrat “afecció e voler a la nació catalana”, de manera que “tota aquesta nació serà favorablement tractada en ses mans.”¹⁰

Les apel·lacions a la col·lectivitat nacional són constants i, allò que cal remarcar, és que es difongueren i foren assumides pels cercles dirigents del regne i no sols de la capital. El 1433, els jurats d’Oriola es queixaven a Alfons el Magnànim “que no solament per lo dit bisbe que a present és [de Cartagena], e encara per tots los passats qui contínuament són castellans [...] han acostumat favorir als de nació castellana, desfavorint als de la nació catalana” (Barrio, 460). A Oriola, potser per la seua situació en la frontera sud de la Corona d’Aragó amb Castella, els sentiments de pertinença a la comunitat catalana, i no solament lingüística, arrelaren i perduraren més que en altres parts del país. El 28 de desembre de 1389, el col·lector i administrador de “les almoynes de la spital apellada dels Catalans” de la ciutat de Roma, nomenava procurador seu l’oriolà Martí Descortell per a demanar i rebre arreu del regne les lleixes testamentàries

⁹ Arxiu del Regne de València, *Batlia*, núm. 1.429, 5ª mà, f. 5.

¹⁰ Rere la cordialitat de la missiva (Rubio, I, 83-84) es congriava, però, un motiu de tensió entre València (i, per descomptat, Palma) i Barcelona, que solia reservar-se el nomenament dels còsols de mar en virtut d’un privilegi concedit per Jaume I.

o qualsevol altra donació al dit hospital.¹¹ Des del cantó murcià, els oriolans eren conceptuats com els “catalanes”, i no deixa de ser significatiu el descobriment d’una imatge de Nostra Senyora de Montserrat el 1306, és a dir, dos anys després de la integració a la Corona d’Aragó de les terres enclavades entre Biar i el Segura per la sentència arbitral de Torrellas.¹²

El rei i els “pobles”

Els veritables problemes de la Corona per al bastiment d’un estat indivís, capaç de segregar ideologia, símbols i mecanismes administratius unitaris, s’erigien de portes endins. No hi havia cap maquinària més eficient de segregar ideologia que la de la cort reial, en la qual el monarca era el subjecte més actiu i, val a dir, interessat. Els reis utilitzaren tots els recursos al seu abast per a reforçar la pròpia preeminència dins l’escaquer polític de la Corona. Fins i tot ells mateixos arribaren a escriure cròniques, és a dir, acudiren a la història a la recerca de respostes i justificacions de la dinastia i del reialme que regien per voluntat divina: el providencialisme es presentava com una eina eficaç per al reforçament de l’obra de govern. Probablement, uns dels moments més adequats per a la difusió d’ideologia van ser les corts, en particular la sessió d’obertura que exigia un discurs del monarca i la posterior resposta dels representants dels braços. La societat política estamental, diguem-ho així, mostrava les seues pròpies cartes.

Cal fer notar que en aquests discursos s’obre pas la denominació Corona Reial d’Aragó o, simplement, Corona d’Aragó, absent fins a Jaume II. El seu net, Pere el Cerimoniós, en fa un ús més assidu, com no l’havien fet cap dels seus predecessors. I ja sabem que els noms fan la cosa, o tracten de fer-la. Ni era banal ni atzarosa la nomenclatura. Explicita, fet i fet, com la concepció del poder progressa cap a la noció de *res publica*, des d’uns pressupòsits inicials on el poder descansava exclusivament sobre la persona estricta del rei. Els monarques del casal d’Aragó comencen a pensar menys en termes de llinatge i més en termes dels regnes, representats espaiadament per les corts i, permanentment des de mitjan segle XIV, per les Diputacions del General. Un fet, però, que s’invertirà amb els Trastàmara castellans, l’accent de la política dels quals pivotarà més entorn de l’enaltiment de la pròpia família, a través de la consecució del nombre major possible de dignitats reials.

Això no vol dir que els reis renunciïn a un dirigisme més estret, tal com revelen les actituds del mateix Cerimoniós, que se salden al preu de la revolta valenciana de la Unió. Però els reis, amb un esquifit patrimoni reial ara i adés retallat, depenien per complet dels subsidis negociats, es a dir, “pactats” en les corts. Els trets particulars de la fiscalitat de la Corona expliquen l’escassa recepció de l’autoritarisme, el paper de les corts en la fermentació de les identitats regionals i la rellevància de la *res publica* com a brúixola del bon govern. Per bé que la *Informació espiritual* d’Arnau de Vilanova anava dirigida al rei de Sicília Frederic III, degué tenir àmplia audiència en la cort del seu germà Jaume II, on Vilanova treballà a més com a metge:

Per la dignitat real pròpiament, devets aver diligència de dues coses. La una és promoure la utilitat pública, e en tot lo regne e en cascú dels membres, axí com porets. Axí que la utilitat privada vostra devets sostsmetre a la comuna en dues maneres: la una, que de la comuna siats pus diligents que de la privada; l’altra,

¹¹ Arxiu Històric Nacional, *Osuna*, lligall. 1.272-4.

¹² No cal dir que la correspondència enviada pel consell oriolà a les ciutats castellanques estava escrita en català. Múrcia necessitava un traductor, atesa la freqüència epistolar: “e por quanto el conçejo de la villa de Orihuela enbió una carta de respuesta al conçejo desta çibdat de otra carta por el dicho conçejo a ella enviada (...) la qual venía en catalán, la qual era menester de se tornar en castellano, porque el que auía de faser la entendiese mejor” (Jiménez, 579-580 i 588-589).

que si la privada conexièts que fos en re contrària a la comuna, que del tot la lexets per aquella. Altrament no obrariets com rey just, mas com tyran (Vilanova, 223).

La idea del bé comú havia fet les seues primeres passes ja en temps de Jaume I, és present en les *Commemoracions* de Pere Albert i passa a ser un dels temes fonamentals del pensament i acció política de Jaume II, per a més tard Francesc Eiximenis incorporar-la al seu corpus doctrinal. Per descomptat, no hi desapareixien els conceptes de naturalesa i legitimitat reial emprats des de Jaume I. Al capdavant, la monarquia, tot i els trets moderns, continuava sent una monarquia feudal. Però els reis havien de persuadir els súbdits que les seues accions, per a les quals calien enormes masses monetàries, es feia “a l’honor e utilitat de la Corona d’Aragó” i, per tant, calia la cooperació mútua. Sempre que el reis “foren savis e prudents en los seus pobles regir e governar”, certament també “los seus pobles foren vers ells obedients en llurs manaments servir.”¹³

“Persuadir” és el verb que millor reflecteix aquest tira i arronsa entre el rei i els estaments. La llogoteria assuaveix les reticències. Així, el rei Martí, a les corts de Perpinyà del 26 de gener de 1406, proclamava que els catalans “en tres coses forts singulars han haüda gran fama per tot lo món; primo, que ab gran lleialtat han servit llur senyor; secundo, que ab gran ardiment han treballat per llur valor; tercio, que ab gran liberalitat han mostrada llur honor.”¹⁴ No oblidem que les lloances van dirigides a obtenir diners, de vegades en peticions dramàtiques quan perilla la mateixa integritat territorial de la Corona per la pressió dels enemics. Però, tot i el prosaic interès monetari que sura en els elogis, els discursos germinaven en la ideologia de l’aliança necessària entre el rei i els “pobles” de la Corona, sostinguda per la noció del bé comú.¹⁵ El sermonari reial venia complementat per la prosa de la Cancelleria, pel conjunt de les manifestacions artístiques, singularment la pintura, per les cerimònies nupcials o les entrades dels monarques a les ciutats. D’una manera o altra la ideologia del bé comú, adobada amb la mística nacional, es difonia més enllà del perímetre restringit de la cort. Des de les sales dels consells municipals, encapçalades per les de les ciutats més importants de la Corona, la ideologia guanyava un públic més vast i empenia la direcció vers les altures. En exhumar els actes dels oriolans durant la guerra de Castella, els jurats al·legaven vuitanta anys després que: “no·s llig del setge de Jherusalem a ençà vassalls per senyor haver fet tant grans serveis e pasats tals martiris e congoxes com los d’Oriola han fet per servei de la Corona d’Aragó” (Barrio, 452): la difusió de les idees és, doncs, circular. És així com s’elaborava una identitat col·lectiva que reafirmava el reconeixement i la cooperació amb la dinastia governant.¹⁶

¹³ Parlament del Cerimoniós a la cort de Tarragona, fet el 9 de març de 1370 (Albert & Gassiot, 46-47).

¹⁴ Tota la proposició de Martí l’Humà és una declaració inflamada de la nació catalana i de les virtuts dels catalans, en la qual no podia més que emmirallar-se el nacionalisme modern (*Ibidem*, 63).

¹⁵ L’aliança entre el príncep i els pobles no és sols una consigna teòrica sinó, a la Corona d’Aragó, una realitat incontrovertible a ulls dels mateixos monarques. Pere el Cerimoniós, reunides les corts a Montsó, diu als estaments el 12 de juny de 1383: “els reis d’Aragó e els comtes de Barcinona són estats als llurs sotsmeses llargs e liberals, e en llurs juís justs e eguals e a llurs enemics cavallers e triomfals. A provar açò que sia ver, e primerament la primera, ço és que fossen a llurs sotsmeses llargs e liberals, si guardats vostres furs e constitucions e vostres privilegis, aquí trobarets quantes donacions han fetes e veurets que sots los pus francs pobles del món” (*Ibidem*, 54).

¹⁶ Just el que al seu torn els reis exigien dels súbdits, la responsabilitat pública, la cooperació, a fi de fomentar la unitat, tal com ha remarcat Suzanne F. Cawsey (2008, 142) a partir dels discursos reials: “si pensats com altament lo dit senyor rei e sos predecessors són estats servits per vós e per los vostres predecessors entrò al dia de hui; si pensats com sobre totes les nacions del món –deia la reina Elionor en

Ara bé, més enllà de les belles paraules, el projecte unitari naufragà en l'àmbit de l'acció política. El discurs i la propaganda s'estavellaven contra el mur dels interessos divergents de cada un dels grups dirigents dels regnes. El pla ambiciós, presentat en les corts de 1362, consistent en sola arquitectura fiscal aplicable a tots el territoris de la Corona, fracassà tan sols dos anys després de la seua posada en marxa, mentre que Casp mostrarà cruament mig segle després la distància que els separava. Des de la unió de 1137, Catalunya i Aragó s'havien mirat amb recel. El pes de les ciutats, afavoria l'entesa catalana amb el rei. Al regne d'Aragó, la noblesa practicà la sedició a la primera oportunitat, tal com posen en relleu els intermitents alçaments unionistes. El compromís amb la política mediterrània de la monarquia, o el que és el mateix, amb els negocis de la burgesia mercantil, fou nul o evasiu. En les corts generals, per tal d'apaivagar les suspicàcies aragoneses, el discurs en català del monarca havia de ser contestat en aragonès per l'infant. La balança en termes de riquesa i població es decantava aclaparadorament a favor de Catalunya, però el regne d'Aragó proporcionava un territori considerable, tampó de l'eviterna amenaçadora Castella, i un capital simbòlic de gran valor: el comte de Barcelona era rei en la mesura que ho era d'Aragó. L'existència de dos codis jurídics territorials diferents, els Usatges i els *Fueros*, aprofundien la separació. La teoria del *principat*, recuperada pel Cerimoniós, evidenciava tant la reclamació de l'autoritat reial damunt tota Catalunya, com la dotació d'una veu política de la *terra*, pròpia, exclusiva i no compartida amb els altres territoris.

El regne de València ho complicà tot més encara. Fa la impressió que els regnes que s'afegien als socis inicials ocupaven un lloc subsidiari en el mites fundacionals de la Corona d'Aragó. Els exercicis laudatoris d'oratòria brillant dels reis en les corts, que es capbussen en el passat gloriós, no es fan per a valencians ni mallorquins. En tot cas serveixen, des de l'òptica del Principat per a exemplificar la "fama" i els "actes virtuosos" dels catalans, que recuperaren aquests territoris de mans dels infidels.¹⁷ El regne de València encara reclamarà i aconseguirà, gràcies a la vitalitat econòmica i a les reserves demogràfiques, que la Corona siga, si més no, un assumpte de tres, mentre que el regne de Mallorca quedarà abduït pel Principat i no comptarà per a res en els assumptes polítics transcendentals de la Corona.

De la nació catalana a la nació valenciana

La Corona d'Aragó mai no reeixí a superar els moviments centrífugs dels regnes i, en conseqüència, arrossegà permanentment una indefinició identitària que, de retruc, l'afeblirà políticament. Pere el Cerimoniós tant es referia a l'"Aragonum natio" com a la "nació catalana" per a referir-se a tots els seus dominis; ara bé, l'endemà de la conquesta de Sardenya, diu el rei, "donam e partim a pobladors de nostra nació, ço és, catalans e aragoneses, totes les possessions" (Rubio, I, 60): valencians i illencs quedaven, doncs, compresos dins el genèric catalans, i junt amb els aragonesos integraven el territori de la Reial Corona d'Aragó. La manca d'un nom específic capaç d'englobar catalans estrictes, valencians i mallorquins, i aragonesos també, és un llast a tenir en compte. La triple denominació de "Corona d'Aragó", "Aragó" i de vegades

les Corts de Barcelona de 1365– la vostra fama e dels vostres predecessors ha resplendit e resplendeix per tot lo món, de vera naturalesa, lleialtat e fealdat, e de gran amor envers senyor."

¹⁷ Quan Martí l'Humà fa a les corts de Perpinyà l'elogi encès dels catalans, en termes nacionals, es refereix exclusivament al principat de Catalunya (Albert & Gassiot, 58-72). Cingolani (224) remarca que mentre el rei Martí, per al mateix episodi de la conquesta de Sardenya, parla de "la bandera nostra antiga del principat de Catalunya", el seu avi, Pere el Cerimoniós, parlava, a la *Crònica*, de "la bandera de la Casa reial d'Aragó." Cingolani ho veu com el signe del procés de separació de la monarquia dels seus dominis, que adquireixen més autonomia com a subjectes històrics. Sens dubte, però més que separació de la monarquia, el matís palesa potser més la separació interna dels regnes.

fins i tot “Catalunya” per a una mateixa cosa, es prestava a confusions.¹⁸ Els canvis de vocabulari que s’operaren ja des del segle XII a l’antic solar dels francs palesen la virtualitat de posseir noms unitaris, operatius i ambiciosos territorialment que no segreguen ambigüitats: en llatí, “Francigena” va arraconant els de “Francus” i “regnum Franciae” el de “regnum Francorum”, mentre que en romanç apareix el mot “franceis”, que esdevindrà “François” i “français” (Wermer, 294). França –com en el seu moment Espanya– deu el seu èxit, també, al seu nom aglutinador, efectuat voluntàriament o per la via de les armes. Per altra part, les fabulacions sobre els mites dels orígens sovint prenen carta de naturalesa entorn dels noms. Sense anar més lluny el de Catalunya s’associa a un llegendari Otger Cataló, nebot de Pepí el Breu, i els primer conats de resistència a la dominació musulmana (Coll, 7-50).¹⁹

La denominació només és el reflex d’un procés que necessita pràcticament dos segles per a consumir-se. A les envistes de l’Edat Moderna, quan els estats veïns han emprés una direcció cap a l’absolutisme monàrquic, sobre les tres potes de l’unitarisme territorial, la centralització administrativa i fiscal i l’exaltació nacional, la Corona d’Aragó s’ha quedat en una agregació de territoris sense cap projecte comú, fraccionada pels regionalismes. Sobretot, el principat de Catalunya i el regne de València –els territoris més poblats i econòmicament més desenvolupats–, les classes dirigents dels quals havien compartit durant molt de temps similars intencions nacionals, es comporten com dos ens estranys i aliens entre si.

¿Com i per què s’esdevingué el procés separador, pel qual els valencians, que no havien tingut escrúpols a reconèixer-se també com a catalans, rebutjaren aquesta identificació? Mai hi hagué cap declaració de ruptura entre el principat de Catalunya i el regne de València, ni tampoc cap afirmació taxativa per part dels dirigents i els intel·lectuals valencians que negara els orígens. Tothom sabia que “per la major partida” les gents enclavades entre Morella i Oriola procedien de Catalunya. Els mercaders ho proclamaven als quatre vents, mentre que no pocs llinatges nobiliaris es migpartien en sengles branques al nord i el sud del riu de la Sénia. La catalanitat –no l’aragonesitat”, precisament– era assumida a les clares. Però la catalanitat no era incompatible amb la idea de la nació vinculada als dominis del rei, i, aquesta és la gran novetat que anirà prenent cada vegada més força al llarg del Quatrecent, amb la idea de la nació vinculada a l’estricte àmbit del regne. En la correspondència dels jurats de València, que ens informa dels valors dominants entre el grup burgès dirigent, la nació catalana comparteix protagonisme amb la nació on el monarca exerceix la sobirania i, cada vegada més, amb la nació valenciana. Ja els anava bé als capitosts del regne, en realitat els dirigents de la capital, aquesta indeterminació, desplegada en funció de les estratègies polítiques. Els mercaders, que nodrien en bona part el grup patrici, ho feien ara i adés. Els reis, com hem vist amb Pere el Cerimoniós, també. Les expressions per a referir-se a un mateix assumpte podien variar segons els interlocutors. El 22 de juny de 1419 els jurats de València escriuen al Magnànim a propòsit dels “mercaders catalans qui són en Granada per lurs mercaderies”, i en un altra lletra del mateix dia, dirigida ara als consellers de Barcelona i als jurats de Palma, aquests mateixos mercaders han esdevinguts “mercaders vassalls del senyor rey residents en Granada”, mentre que al dia següent s’adreçaven “als honrats cars amichs los mercaders valencians habitants en

¹⁸ Llobera (118) advertia de la importància del nom en l’origen de les formacions socials medievals. Tant podia significar l’existència d’un Estat, d’una nació o d’ambdós alhora.

¹⁹ I quan l’associació resulta inviable, s’inventen orígens remots que donen prosàpia i prestigi a la nació. Christine de Pisan es refereix sovint als orígens “troians” de França, un mite que, decoració erudita a banda, empra amb el desig fervent de glorificació d’un regne de França mai no governat per “princes estranges” sinó per “princes François” per la gràcia de Déu (Wisman, 293)

Granada” (Rubio, I, 78). Cap de les tres trameses ha sigut fruit de l’espontaneïtat ni de la inventiva de l’escrivà de la Sala, sinó fruit d’una meditada redacció.

Amb tot, els interessos mercantils entre València i Barcelona no sempre foren coincidents, i en la rivalitat mútua nia una causa gens negligible del deteriorament de les relacions. Pel mig hi havia també el problema dels aprovisionaments bladers de les dues ciutats més populoses de la Corona, disputant-se els mateixos mercats de compra i efectuant-se represàlies mútues (Díaz, 309-314). Els abusos comesos “piràticament” per Barcelona no sols entrebancaven la fluïdesa del transport marítim, sobretot el de la línia Gènova-València, sinó que acumulaven rancors, hostilitats i ressentiments irreparables:

Senyor molt reverend –escrivien els jurats a l’arquebisbe de Saragossa i conseller reial Alfonso de Argüello el juny de 1421– par que catalans venguen acordats de metre en tota destrucció los mercaders e les mercaderies de aquesta ciutat, e dies ha que·ls balla en l’ull e y treballen, e com als fer no poden, sots pretensió que nostres mercaders trastejen en Jènova, ab corsaris que incursiten les mars, prenen, ocupen e depreden nostres mercaders e lurs avers hostilment. E juram-vos per nostre senyor que, si no fos l’absència del senyor rey e honor e reverència de la senyora reina, ja y hagem en tal manera proceït que no se’n portarien res del nostre, car ja s’és fet en altre temps; però si no s’i proveeix, ja no és pus de supportar-ho, car de juheus no fan pus que de nosaltres, e nostra paciència nos fa mal” (Rubio, II, 12-13 i 18).

El reprotxe, que no era puntual sinó repetit massa vegades, mostrava la manca d’una unitat d’acció. En matèria econòmica, les ciutats eren més importants que els regnes, i els regnes més importants que la Corona.²⁰ Més, però, que xocs frontals denominatius, hi hagué col·lisions de tipus comercial, fiscal i jurisdiccional junt amb la concurrència per càrrecs importants de l’Estat, que derivarien primer en una reticència, segon en un distanciament, per a acabar en una mena d’estranyament mutu entre catalans i valencians. El procés no es dirimí en un sol dia, per descomptat. Necessità temps per a madurar fins a convertir-se en una realitat acceptada per tots els sectors socials. Sens dubte, hi hagué excepcions, ciutadans valencians conscients dels vincles històrics que els unien amb el Principat. Els seus testimonis aniran destil·lant-se al llarg dels segles, però no seran més que opinions marginals que no influiran gens en la idea de la nació dels valencians, fins que la Renaixença, ni que siga tímidament, recupere l’àmbit literari unitari, i el germinal valencianisme de la primeria del segle XX li atorgue una dimensió política. Fins i tot els mateixos jurats de València, quan el mur alçat enfront de Barcelona ha bloquejat qualsevol acció política mancomunada, escrivien el febrer de 1519 als consellers de Barcelona, a propòsit d’un conflicte sorgit pel nomenament del cònsol dels catalans a Palerm, que “entre los altres de la nació catalana qui comercen e tracten de mercaderies en la ciutat de Palerm e ylla de Sicília són los de aquesta ciutat e

²⁰ En moments delicats, com els de la guerra de Castella, els interessos divergents dels regnes i dels braços de les corts suscitaren la perplexitat i l’enuig reials. La situació desesperada de Pere el Cerimoniós, en veure que no es concretava en res l’ajuda demanada, el du el febrer de 1363 a llançar-los a la cara als representants de la Corona reunits a Montsó: “per aquesta desventura de qüestions e debats que havets entre vosaltres, qui cascuns volets vostre ben propi e guardats vostres privilegis e vostres llibertats; e los clergues dient, e los cavallers dient, que no deuen tant pagar com los nostres hòmens, e los nostres hòmens dient que sí. E si les nostres gents e aquelles per qui vosaltres sots ací sabien que açò esdevengués per vosaltres, qui sots tractadors, creem que cridarien tots, de Tarassona entrò a Salses e de Salses entrò a Guardamar: Muiren tots, en malguany, aquells tractadors! Muiren, qui així ens volen fer a tuit morir!” (Albert & Gassiot, 26). L’egoisme de les elits polítiques, segons el parer del Cerimoniós, agreujava la indefensió de la nació dinàstica, concretada en la geografia precisa de Tarassona a Salses i de Salses a Guardamar.

regne de València.” Encara els mercaders valencians que negociaven al Mediterrani eren considerats catalans pels mateixos dirigents del regne.²¹

La consciència a part –enfront dels catalans, no dels aragonesos, cal insistir-hi– podria tenir en Francesc Eiximenis un caràcter inaugural, almenys posat per escrit, mentre no apareguen notícies anteriors. Els jurats de València van encarregar al franciscà de Girona un moral corpus normatiu per a la ciutat, un seguit de consells il·lustrats amb consells i *exempla* que facilitaren l’harmonia en el si d’una comunitat populosa i conflictiva. El resultat va ser el *Regiment de la cosa pública*, que veié la llum el 1383. La *captatio benevolentiae* dels lectors, i dels oients també, d’un pròleg on descriu les bondats de la capital i del regne de València, conclou així: “Per totes aquestes coses e raons ha volgut nostre Senyor Déu que poble valencià sia poble especial e elet entre los altres de tota Espanya. Car com sia vengut e eixit, per la major partida, de Catalunya, e li sia al costat, emperò no es nomena poble català, ans per especial privilegi ha propri nom e es nomena poble valencià” (Eiximenis, 35). Hi ha sospites raonables, tanmateix, per a pensar que el text del menoret va ser manipulat a l’hora d’abocar-lo a la impremta. Aquest paràgraf seria precisament una interpolació. Si fos així, un afegit de la darrerria del segle XV, el ditirambe cobraria tota la seua lògica i comprensió (Wittlin, 458; Casanova, 330). Tant si l’elogi va ser escrit pel mateix Francesc Eiximenis com per una mà anònima cent anys més tard, apologies d’aquesta índole donaven autoestima als prohoms de València –majoritàriament fills, nets i rebesnèts de catalans–, en la seua brega per l’equiparació del regne amb el principat.

A alemanys com Joan de Tols o palermitans com Abrafim Genim els devia resultar ben difícil captar les diferències lingüístiques, i els matisos culturals que se’n derivaven, entre un súbdit de Begur, un de Xixona i un de Manacor, i més al segle XV quan encara la llengua oral presentava una gran homogeneïtat. Però tot just pel “dialecte” els habitants dels països de llengua catalana exhibien una primera identificació. El 1346, a Menorca es deia d’una dona oriolana que “parlava valencianesch” (Llombart, 174), és a dir, la mateixa llengua però amb un accent capaç de distingir-la. Una cosa era la llengua vehicular de l’administració i dels notaris, indestriable de Perpinyà a Oriola i de Lleida a Inca, i una altra ben distinta el vernacle dels seus parlants.²² Abans de cloure el llarg Trescents, les afirmacions relatives a la “nació valenciana” i a un “nosaltres, valencians”, eren cada vegada més freqüents. En la prosa dels rectors de la capital prenién un punt gens dissimulat d’orgull, de reivindicació d’una col·lectivitat que reclamava el seu propi espai polític dins la confederació catalano-aragonesa. L’elogi dirigit pel Consell de la ciutat el 2 de gener de 1391 cap a Gilabert de Centelles, un dels grans noms de la València finisecular, pel seu comportament militar i que li havia costat pagar-se un rescat, revela com la idea de la nació singular ja inflamava el discurs privat i es preparava per a ser un pilar de la ideologia patrícia: “E que ell, entre·ls altres e ab los altres valencians, havia fet en armes tant, que tota la nació valenciana era stada d’aquèn notablement loada, specialment per alcunes victòries d’aquèn obtingudes” (Carreres, 186-187).

²¹ Els mercaders catalans de Sicília, que no havien acceptat el nomenament del cònsol efectuat pels consellers de Barcelona, comptaren amb el suport de la ciutat de València, a la qual se li presentava l’oportunitat de posar fi al control de Barcelona en un àmbit que també la concernia. I per a donar més consistència al seu interès, deixaren de banda totes les aprensions, que segur que en tenien, per a admetre la inclusió dins la nació catalana (Casals, 61).

²² En qualsevol cas, com bé recorda Marfany (67), cal no exagerar el grau d’homogeneïtat de les llengües medievals. Abans de la producció de gramàtiques i l’estandardització dirigida, les llengües acusen un àmplia variabilitat interna. I això no ateny en exclusiva els territoris sinó els mateixos individus, com verifiquen els documents d’un mateix notari i d’un mateix protocol notarial.

No hi ha dubte que els corpus legislatius dels regnes sostingueren el particularisme. El que en principi no era sinó evitar despeses de desplaçament i afavorir la proximitat del jutge, amb tot el que això implicava de coneixença o d'animadversió que podia dur a la recusació per “sospitós”, alimentà el triple indigenisme aragonès, català i valencià. El 1416, es ventilà en la cort de la Batlia General de València una denúncia presentada pel mercader de València Antoni Garriga contra el també mercader de Cotlliure Andreu Borrell, a qui acusava de la presa de les seues mercaderies “en les mars de Catalunya”, confoses amb mercaderies de genovesos, habituals enemics de la Corona d'Aragó. Més que l'incident, interessa subratllar els raonaments del rossellonès per a recusar la competència del batle. Borrell esgrimeix, en efecte, que ell “és *originarius* de la vila de Cobliure, e en la dita vila de Cobliure ha tengut per més de XXX anys continus e té de present casa e alberch ab sa muller e família, així que *a nativitate* és stat tots temps de sa vida català, com tots los rosselloneses sien stats per lo dit temps e són de present compreses sots nom de catalans”, i mai, en canvi, ha estat domiciliat al regne de València. Doncs bé, segons dret i raó escrita “lo actor deu seguir lo for del reu e no lo reu lo for del actor, e axí és ver e és expressament dispost per lo fur primer, rúbrica *de iurisdictione de tots jutges* e altres furs.” Per aquesta raó, un català com ell no podia ser processat –“convengut”– dins el regne. I com el presumpte delicte, que ell nega, s'havia produït a cinc milles de Palamós, el batle no s'hi podia immiscir. I en el cas que un oficial ho pogués fer, cosa que negava també, correspondria al justícia criminal de València o al governador del regne. És a dir, Andreu Borrell s'acollia als mateixos Furs per a sostraure's a la jurisdicció del batle general, però deixava la porta oberta a la coneixença del plet al justícia criminal o al governador, sens dubte perquè devia estar convençut que els qui en aquell moment ostentaven els càrrecs es podrien mostrar més equànimes o més proclius al seu cas.²³

De manera interessada, el rossellonès Andreu Borrell havia omès un argument que juristes del Principat havien intentat de difondre més avall de l'Ebre, el de la “comuna pàtria” i, per tant, l'aplicació dels Usatges i les Constitucions de Catalunya als nadius del regne de València entre Salses i Ulldecona. Una vegada enunciat aquest principi, també es podria entendre's en el sentit invers, i d'aquesta reciprocitat no volien sentir ni parlar-ne els dirigents del País Valencià. El 8 de maig de 1447, va comparèixer en la cort de la Governació na Isabel, viuda de Bernat Desllor i mare i tutora del fill d'ambdós Bernat. Assessorada per Pere Belluga, el jurista més eminent del regne i un dels millors formats de tota la Corona d'Aragó, protestà perquè el ciutadà de Barcelona Berenguer Desllor pretenia certs drets sobre l'herència del marit difunt, un parent si ens atenem al cognom. Però allò que havia mogut la queixa és que Berenguer Desllor havia presentat la seua demanda davant la cort de la reina Maria, llavors lloctinent general, la qual havia delegat la causa en el jutge de Barcelona Antoni Torres. Belluga, al cap i a la fi, sostenia –com exactament féu Andreu Borrell trenta-un anys abans– que na Isabel i el seu fill eren ciutadans de València “e convenguts o reus han a ésser convenguts davant vós e cort vostra”, perquè “los ciutadans de València ni los habitants de aquella no puxen ésser trets a platicar o pledegar fora lo dit regne.” Just el contrari del que sostenia Berenguer Desllor en pretendre “que la ciutat de Barchinona [és] *patria comunis* per als valencians, ans açò, ab honor parlant,

²³ No cal dir que la part d'en Garriga sí que reconeixia al batle la potestat per a jutjar qualsevol delicte en mar. El més sorprenent de tot és que no s'hi fes esment per a res del tribunal del Consolat de Mar (ARV, *Batlia*, 5^a mà, f. 9). La controvèrsia va tenir també el seu reflex en les missives dirigides pels jurats de València als consellers de Barcelona, demanant-los que aturaren l'ordre que havien donat als patrons de naus armades de confiscar mercaderies valencianes transportades a Gènova, quan regia un tractat de pau entre la ciutat lligur i la Corona d'Aragó.

és error expressa e contra furs e privilegis del dit regne.” Isabel fermava de dret perquè Berenguer presentara la seua demanda davant del governador “contra lo pobill valencià.” Pere Cabanyelles, el lloctinent del governador o, més aviat, Gabriel Palomar, l’assessor ordinari de la cort, feu aquesta provisió ben esclaridora:

Fur ne rahó natural no comporten ni permeten que lo dit fill e hereu d’en Bernat Dezlor sia treyt d’aquest regne a pledegar en la ciutat de Barchinona. E, posat que la ciutat de Barchinona sia pàtria comuna e la ciutat de València sia pàtria comuna, pot ésser veritat quant a una cosa, no emperò que lo ciudadà de Barchinona sia treyt a pledegar en aquesta ciutat ne lo ciudadà de València sia tret a pledegar a Barchinona.²⁴

Pere Belluga, doncs, cancel·lava la noció de “pàtria comuna” en l’esfera de la jurisprudència, però admetia pocs o molts lligams compartits sota la fórmula, certament esquiva, que “pot ésser quant a una cosa.” Nou anys més tard, es repetia un procés similar, en el qual la idea de comuna pàtria “axí als catalans com als valencians” era reivindicada també infructuosament per la ciutat de Lleida.²⁵

L’escalada de la singularitat valenciana

El fet que Jaume I hagués creat un regne, separat de Catalunya i encara més de les aspiracions expansionistes de la noblesa feudal aragonesa, introduí ja des dels moments inicials de les operacions de conquesta una marca distintiva pròpia ineludible, tal com succeïa al regne de Mallorca.²⁶ Més prompte que tard, el gentilici “valencià” havia de germinar (Baydal, 124-134). Tot un aparell polític, administratiu i fiscal, des dels Furs fins a les corts, singularitzava els “regnícoles” del nou territori conquerit per a la Corona d’Aragó. Sobretot les convocatòries parlamentàries, reunides per a tractar les sol·licituds monetàries del rei, acostumaven els representants del país a veure’s institucionalment com a valencians. L’enèrgica defensa dels Furs contra la noblesa aragonesa beneficiada amb senyorijs, que exigia la vigència de les lleis d’Aragó, fou un actiu important en la consolidació de l’entitat autònoma del regne de València. El gentilici “valencià”, que comença a ser usat en les sessions de les corts i parlaments, tenia encara uns usos específicament institucionals, de delimitació de l’àmbit on els braços reial, nobiliari i eclesiàstic debatien greuges i proposicions amb la corona a canvi de subsidis monetaris. Però era el punt de partida, o un dels punts de partida, d’una consciència a part que, sense negar els orígens, segregaria un discurs privatiu. Al cap i a la fi, la “memòria” de la ciutat de València i els seus dirigents es principiava en els fets de la conquesta del regne per Jaume I, no en la victòria mítica d’Otger Cataló en les muntanyes dels Pirineus o en la derrota del pare del Conqueridor a Muret: les commemoracions del 9 d’Octubre, festa de sant Dionís, encetaren la seua singladura en

²⁴ El lloctinent manà a misser Antoni Torres la revocació de qualsevol procediment començat a Barcelona, com fos jutge incompetent, i donava a Berenguer Desllor vint dies per a presentar les seues pròpies al·legacions. La ferma de dret de na Isabel va ser avalada per Jaume Roig, mestre en medicina (ARV, *Governació*, 2.274, 2^a mà, f. 32). En *Valencians sense ADN* apareix l’expressió “pàtria veres” per comptes de “patria comunis” (Garcia-Oliver, 203). Un lapsus que ara puc esmenar.

²⁵ El sots-veguer de Lleida havia donat els primers passos per a jutjar el ciudadà de València Mateu Dalmau. Curiosament la denúncia, una qüestió simple de deutes, l’havien presentada dos veïns de Vila-real i, abans de la protesta dels jurats de València, el lloctinent del governador hauria admès que Lleida, efectivament, era comuna pàtria, tot remetent la causa al sots-veguer i manant la inhibició de qualsevol oficial del regne de València (Ferrando 1989, 423-424).

²⁶ Encara que Mallorca institucionalment i jurídicament quedarà supeditada en bona part al Principat. Les relacions de Mallorca amb Catalunya oscil·laven entre el “visceral amor” i l’“odi capital” (Mas 2015, 272).

el calendari cívic just un segle després, el 1338, quan els prohoms de la capital feien els primers passos particularistes.

Això no obstant, el discurs privatiu es manifestà encara molt feblement al llarg del Trescents. L'hegemonia de Catalunya, en tant que columna vertebral financera de la Corona, no es prestava a cap discussió, i el mai no interromput degoteig de pobladors vinguts de més amunt de l'Ebre actualitzava els vincles del parentiu. A més, les turbulències del segle –la guerra de la Unió, la pesta, la guerra de Castella, els assalts contra els jueus, les lluites nobiliàries– condicionaren la rapidesa i la profunditat del particularisme. Cap a la darrera del segle, a mesura que la ciutat de València posava les bases definitives per a la seua prosperitat material, el programa polític separador passà a un primer pla. El que sorprèn és que la memòria dels orígens no es plasmara en una memòria literària durant el Quatrecent, com així succeí al Principat amb les històries de Pere Tomic, Gabriel Turell o Berenguer de Puigpardines. La celebració, llevat de casos puntuals, no se n'eixia del guió de la representació escènica, processó missa i sermó recordatori (Narbona, 450). Sense una base escrita, tot confiat a l'oralitat i a la representació, l'exercici de la memòria agafava poca consistència, perquè només n'activava els engranatges rutinàriament una vegada a l'any, el 9 d'Octubre. El transvasament al llibre, a més dels beneficis escolars, hauria permès una major i millor projecció de les idees identitàries.²⁷

L'espectacular creixement demogràfic i l'eufòria econòmica del XV fonamentarà, doncs, el discurs ideològic del patriotisme valencià, promogut per la classe dirigent de la capital. Els debats entorn de la representació institucional per a resoldre la successió de Martí l'Humà, que desembocaren en un turbulent interregne i en un tens Compromís de Casp, provocaren no pocs enfrontaments i intensificaren les tendències disgregadores. Solucionat el conflicte civil i armat amb l'entronització de Ferran d'Antequera, els termes amb els quals la ciutat de València es dirigia al rei perquè el nou governador fos natural del regne explicitaven la voluntat política autònoma: “E si a vós, senyor, serà placent, appar assats raonable que axí com en Aragó e Cathalunya ha governador de llur pròpia nació e natura, axí vostra senyoria deu ésser inclinada proveir en aquest regne de sa pròpia nació, majorment pus, per gràcia de Déu e vostra, ha pau final en aquest regne” (Rubio, II, 209). Les esperances dipositades per la nova oligarquia vencedora de Casp en la promoció de valencians a la cort es veieren frustrades. El pes dels catalans amb prou feines hi havia minvat. Semblava com si tots els esforços econòmics, materials i humans dels Centelles i els seus aliats haguessen servit de ben poc. En arribar a la Sala del Consell de la capital la nòmina dels nous oficials, l'agost de 1412, els jurats no poden evitar l'“entrenyor”, atès que “en tota nominació de oficials creats o y conexam pus de aquesta ciutat e regne sinó mossèn

²⁷ Una història del regne manufacturada als segles XIV i XV hauria estat, sens dubte, un observatori privilegiat per a copsar el pensament dels lletrats indígenes davant la “natio” i el “regnum.” Abans de la dissolució de la nació valenciana dins la idea d'Hispania, abraçada com veurem pels intel·lectuals valencians al XVI, ¿hauria estat possible una mirada similar a la de Ramon Muntaner, és a dir, desproveïda de particularisme? L'empordanès, aveïnat a València, insistí en la necessària unitat dels regnes –la Corona d'Aragó, Mallorca i Sicília, llavors quan escrivia en mans del casal de Barcelona– i per a tal propòsit acudí a l'“eximpli” de la mata de jonc: “E si negun me demana: «En Muntaner, quin és l'eximpli de la mata del jonc?»», jo li respon que la mata del jonc ha aquella força que, si tota la mata lligats ab una corda ben forts, e tota la volets arrencar ensems, dic-vos que deu hòmens, per bé que tiren, no l'arrencaran (...) e si en llevats la corda, de jonc en jonc la trencarà tota un fadri de vuit anys (...) E així seria d'aquests tres reis, que si entre ells havia devision neguna ne discòrdia, ço que Déus no vulla, fets compte que han de tals veïns que pensarien de consumir la un ab l'altre. Per què és mester que d'aquest pas se guarden: que mentre tots tres sien d'una valença, no temen tot altre poder del món, ans, així con davant vos he dit, seran tots temps sobirans a llurs enemics” (Muntaner, 201-202)

Guillem Pujada, qui lo dit senyor rey ha fet alguatzir. Tot l'als e demés habunda e redunda en catalans, qui tots temps han vel·lat e obtingut ocupar-se e absorbir la casa dels senyors reys” (Ivars, 3-4).²⁸

No hi ha dubte que els dirigents de la ciutat de València apuntaven contra els seus consemblants de la ciutat de Barcelona. Més que aliats els veien com uns adversaris. Al Mediterrani, les topades esquerdaven l'entesa mercantil. Traslladada la concurrència a l'esfera política, calia posar fi al monopoli barceloní gairebé exclusiu dels llocs clau en la direcció de la Corona i, de retruc, de l'Església. Fins a la darrerria del Trescents, el potencial econòmic i demogràfic de Catalunya era incontestable, raó per la qual els regne de València havia d'assumir una posició subordinada. De la mateixa manera que els consellers elegien els còsols de mar, també ells i ningú més escolliren rei l'infant Martí així que s'assabentaren de la mort sobtada del seu germà Joan I. Saragossa i València, i per descomptat Palma, acceptaren la decisió de Barcelona de bona gana. Els inicis de la crisi del Principat, reflectida en la reculada demogràfica, les fallides bancàries i les primeres convulsions agràries, seria aprofitada pels patricis de la ciutat de València per a objectar les regles de joc de l'administració de l'Estat fetes en benefici dels “catalans.” La batalla diària prenia els aires prosaics de competència per un càrrec concret, en un tauler d'escacs on els contrincants movien el peons del nepotisme, els grups de pressió o la influència en l'entorn reial, però trobà la seua justificació en el camp del discurs i les idees entorn de la nació. És ací on cova el patriotisme municipal, elevat a categoria de patriotisme regnicola.

¿Per què contra Aragó o Saragossa les elits polítiques valencianes eludiren el debat de la nació, si més no en els termes radicals amb què ho feren amb Catalunya i Barcelona? Perquè la diferència com a punt de partida el feia innecessari. La llengua no tenia encara els usos polítics que despuntaran amb el Renaixement, però alçava muralles en la percepció de l'altri. Els valencians podien ser catalans perquè parlaven la mateixa llengua; aragonesos també ho podien ser d'origen, però es limitaven a un estricta minoria demogràfica cap a l'interior abrupte del país, on els colonitzadors d'Aragó s'instal·laren en un nombre superior. Els aragonesos que s'establien a Ares, Morvedre o Elx més prompte que tard efectuaven el canvi lingüístic i es diluïen en la majoria catalana. Poc o molt, el sentiment de greuge enfront de les intrigues dels feudals aragonesos, amb violència armada pel mig, per a estendre els Furs d'Aragó al regne de València, degué eixamplar la distància que d'entrada creava la llengua, i darrere seu una cultura i uns costums. No per això València deixà de reclamar un mateix pla d'igualtat respecte de Saragossa, però sense el component “nacional” que desplegà enfront de Barcelona.

²⁸ Agustí Rubio subministra nombrosos exemples d'aquest estira i arronsa a *El patriciat i la nació*, llibre il·luminador pels materials documentals exhumats. Així, els jurats de València una vegada més, prova del lideratge que exercien arreu del regne, havien treballat perquè Pere Ram fos el protonotari del rei Alfons el Magnànim, però la reina, fent cas omís dels manaments reials, acudia al seu propi protonotari, Ramon Sescomes. La decepció, continguda en una carta del 27 de setembre de 1421 adreçada als missatgers de la Generalitat en la cort del rei, retrata la distància que els separava de les elits polítiques del Principat: “Oh! ¿Quina esperança poden haver los valencians d'ésser promoguts per confiança de servirs, si els ja promoguts, aptes, idòneus e suficients, no precedint demèrit o causa justa, són així palanquejats e sostreïts de llurs oficis? Açò, senyors, nos ve de giny de catalans, que mai vetlen ne estudien en als sinó en procurar-nos minves e deshonor e llançar-nos de tots oficis e beneficis.” Tan sols una setmana després, els jurats demanaven ajuda al bisbe de Vic davant les maniobres del Principat per a apartar Olf de Pròxida del càrrec de governador de Mallorca: “bé creem que siats informat com aquests senyors de catalans, en quant poden, s'esforcen e contínuament entenen en portar a fi que nostres valencians no sien reputats, ne de aquells feta menció alcuna en haver oficis e beneficis, e no solament en Cathalunya, ans encara en les Illes e menys en casa del senyor rey, ne creem que altra condició de gents ne deja haver sinó ells, e no solament en les parts damunt dites, abans encara en Aragó e en regne de València; e sobre açò ampren les veles e insistexen per lur poder”²⁸ (Rubio, II, 293).

És en aquest context de separació que sorgeix fins i tot el particularisme onomàstic de la “llengua valenciana.” El 1395, el dominic fra Antoni Canals, tres anys abans de traslladar-se a la cort reial de Barcelona, advertia al lector de la traducció del Valeri Màxim “en nostra volguda lengua materna valenciana, axí breu com he pogut, jastsesia que altres l’agen tret en lengua catalana.” El que simplement es tractava d’una qüestió d’estil i, a tot estirar, d’algun matis lèxic en relació a una traducció anterior, servia per a aquesta nomenclatura certament desconcertant. Canals sabia perfectament la unitat de la llengua, ell que havia estudiat gramàtica a Girona, lògica a Mallorca, Manresa i Lleida i filosofia a Barcelona, i més encara fou professor de l’Estudi General de Lleida el 1387. Les particularitats fonètiques i lingüístiques dels territoris per on passava, eren insuficients com per a enunciar una llengua diferent, com sí ho era l’aragonès. Més encara, Canals tenia en ment la comunitat catalana en la seua totalitat, contraposada a d’altres “bàrbares”, que no creien en Déu, com els turcs o els tàtars: “barbre, que vol dir hom estrany a la terra on és, qui no col Déu, axí com serien als catalans turchs o tartres.” Fra Antoni Canals, per la geografia on es mogué amunt i avall, era un home sens dubte de la “natio” catalana: el 1406 va ser nomenat visitador dels convents de Barcelona, Tarragona, Girona i Castelló d’Empúries, i el 1415 assistí al capítol provincial dels dominics a Perpinyà. El mateix Joan I dirigia una carta el 18 d’agost de 1391 al convent dels Predicadors de València perquè cediren a Canals un cambra on pogués traduir-li algunes obres “de latí en nostre vulgar”, és a dir, en el català compartit a l’una i l’altra banda de l’Ebre (Rovira, 16 i 112).

Canals no qüestionava la unitat de la llengua, però introduïa un matis afectiu i una etiqueta privativa amb la qual els valencians se sentirien del tot identificats cada vegada més. A un “regne” com el de València amb legislació, corts, moneda, pesos i mesures propis corresponia també un nom distintiu per a la llengua. Els dirigents de la capital, alguns d’ells compaginant el negoci o l’espasa amb la ploma, legitimarien la denominació. És així com cobra sentit el fet que les actes que recolliren les sessions del Compromís de Casp haguessen estat escrites “in idioma cathalani seu Valentino.” Allò significatiu no és el reconeixement tàcit d’una única llengua, concretat en l’expressió “en idioma català o valencià”, sinó el recurs a un circumloqui mitjançant la disjuntiva “o” (*sive*), que reflecteix els equilibris nominatius dels notaris que ho escrigueren. Aquests notaris no devien deixar-se dur per un espontani exercici escripturari, sinó induïts per manaments concrets dels triomfadors de Casp. L’any 1412 és, sens dubte, un punt d’inflexió en la percepció unitària de la Corona.

La llengua era un element d’identificació natural. Llengua i nació havien anat sovint de la mà, en les ficcions literàries, en la diplomàcia internacional, en els judicis espontanis de la gent, en les reflexions dels escolàstics, condensades en el binomi “linguae seu nationes” de Tomàs d’Aquino. L’auditori popular de sant Vicent Ferrer ho devia entendre a la seua manera, sense els filtres de la cultura de les elits: “Digau: en què coneix hom una persona de qual terra és? En lo lenguatge, car si vós parlau ab hom estrany, en la llengua conexereu de qual terra és: si parle català, oo, català és; si francès, francès, etc., car la lengua done a conèixer la persona de qual terra és. E açò ja veheu si és clar” (Sant Vicent Ferrer, 232). Més clar per als oient no podia ser. Des d’aquesta perspectiva no resulta estranya l’obsessió denominativa per part de la classe política intel·lectual valenciana. Seguint l’argumentació vicentina, qui parlava català, català era i, per tant, qui parlava valencià, valencià era. Quan a Gabriel de Cardona, un valencià que combinà política italiana i negocis mercantils, li oferiren el 1454 mariners pisans per a les seues galeres va respondre: “a mi no ve bé ni·m plau, que a hòmens de ma

llengua e nació vuyll comanar mos fets e coses, e no a pisans.”²⁹ És la raó lingüística la que du els consellers de Barcelona a qualificar Ferran, el fill del Magnànim, com a català i “nat ací”, a València, quan li demanaven de no oblidar els súbdits de la “pàtria”, en una lletra del 10 de març de 1460: “per vós ésser cathalà e nat ací, e ésser inclinat per rahó de nostra fidelitat e dels lloables usos e costums d’aquesta pàtria” (Del Treppo, 249).

En les dècades successives, que coincideixen amb els regnats de Joan II i el seu fill Ferran el Catòlic, la distància s’abismà fins a l’evacuació del sentiment de la nació compartida.³⁰ L’administració s’apuntalava des de les respectives perifèries, no des dels organismes centrals. La manca d’una fiscalitat unitària, pilar de qualsevol organisme estatal, aguditzava la divergència. Els reis preferien discutir per separat, amb aragonesos, catalans i valencians, els subsidis i la gestió dels diners, que amb tots plegats. D’un sol mestre racional s’havia passat, ja en temps del Magnànim, a tres amb els seus respectius arxius, alhora que la Diputació General o Generalitat s’alçava com a representació política de cada territori. Les desavinences es multiplicaven per l’assoliment de càrrecs i prebendes eclesiàstiques: “cascun regne e principat és per si e fa ab lo dit senyor rei e lliga ço que li plau e deu, e la un no lliga l’altre”, afirmaran solemnes i contundents els jurats de València arran d’un dels sovintejats conflictes amb Barcelona, perquè, segons ells, els acords entaulats entre un regne i el rei no concernien els altres.³¹ L’exaltació de la “nació catalana” en llavis dels reis del casal de Barcelona, com quan arribà a Pere el Cerimoniós la notícia de la bandera oriflama onejant al “castell de Cetines”, l’Acròpolis atenenca, no es repetiria en la dinastia castellana dels Trastàmara. Ara cada terra fa sa guerra.

Seria injust carregar tot el pes del particularisme sobre els muscles dels dirigents del regne de València en la porfídia per marcar distàncies respecte de Catalunya. La classe dirigent del Principat desplegà per la seua part estratègies en la mateixa direcció. El preu de totes aquestes maniobres, afegides a les pròpiament aragoneses, seria el d’un Estat dèbil sense un projecte polític compartit. En una reunió del Parlament del 1363,

²⁹ Dos anys abans, en una conversa amb un ambaixador milanès, es referí al Magànim desdenyosament com un espanyol i castellà per haver-se aliat amb els venecians i altres topades que havien obligat Cardona a exiliar-se de Nàpols: “che’l spagnolo et castigliano è el più superbo animale del mondo” (Soler 2017b).

³⁰ Des de la mirada exterior, però, persistia la inclusió de mallorquins i sobretot valencians dins el gentilici catalans. L’anònim autor de la *Descrittione de la cità e governo di Napoli*, del 1444, es referia al nucli de poder que envoltava el Magnànim com els *catalani*, quatre dels quals –els nobles Guillem Ramon de Montcada, Ximén Peres de Corella, Guillem de Vic i el protonotari Ferrer Ram– eren naturals del regne de València, i el cinquè –Enyego de Guevara–, era castellà, però criat en l’adolescència al Palau Reial de València; després afegirà a la nòmina el bisbe d’Urgell Arnau Roger de Pallars: els napolitans els anomenaven “i creati catelani del re”, en el sentit de curials de màxima confiança del monarca (Soler 2017a). Vuit anys més tard, Michele Savonarola, un metge ferrarès que escrigué l’opuscle *Del felice progresso* cap a 1452 i que ell mateix traduí a l’italià, deia d’Alfons el Magnànim que era “re di Catalogna e di Napoli” (Badia & Torró, 58). Els testimonis contemporanis i de cronistes posteriors napolitans, habitualment carregats d’odi contra els catalans i “la pesta catalana” –integrada fonamentalment per valencians–, són d’allò més nombrosos: ni havien oblidat el saqueig de 1423 ni toleraven com feus, honors, responsabilitats administratives i militars i fins i tot dones a través de matrimonis anaven a parar a mans estrangeres. Abel Soler n’ha fet un recull revelador. Significativament, de Nàpols estant, Llop d’Espejo, un valencià catalanoparlant, després de reprovar la imatge àvol dels catalans a la seua *Summa del re di Napoli*, manufacturada entre 1468 i 1470, es veu en l’obligació de matisar, per al lector italià incapaç de percebre diferències, que “quelli de Aragona, de Valencia e de Maiorica ... non sonno catalani” (Soler 2017b).

³¹ En aquesta ocasió el conflicte el provocà la negativa dels mercaders valencians a pagar al cònsol dels catalans a Damasc un dret per mercaderies exportades a Beirut, imposat per la ciutat de Barcelona amb el vist i plau reial (Rubio, II, 165).

quan la catalanitat dels valencians romanía sense impugnacions, el braç nobiliari reclamà que Catalunya fos defensada exclusivament pels nadius i no per “estrany.” Aquest mot, “estrany”, com el d’“estranger”, és d’allò més habitual en les refregues de la rivalitat entre els regnes per a referir-se a tots aquells que no són nats, habitants o “heretats” en el territori en qüestió.³² Hi al·ludeix a un matis jurisdiccional i fiscal, sense encara una dimensió ètnica, cultural o identitària. Per als nobles del Principat, doncs, estrany era els valencians i els aragonesos perquè es regien per corpus legislatius diferents, amb independència del rei que els unia; i viceversa també. Amb motiu de l’atac musulmà a Torreblanca i el suposat robatori d’unes formes sagrades, s’organitzà el 1398 una expedició de càstig rivetejada de croada, barreja de motivacions religioses i sobretot mercantils. Barcelona, la ciutat que tradicionalment havia liderat les accions de represàlia, poc involucrada en el comerç nord-africà, es desvinculà de l’expedició i hagué d’anar a càrrec exclusivament de valencians i mallorquins. La inhibició barcelonina revelava el principi dels interessos divergents entre els tres territoris: València i Palma pagaren amb la mateixa moneda en una expedició de represàlia i vigilància contra pirates de Lesbos el 1409, i fou Barcelona tan sols qui n’hagué de sufragar-la. Deu anys més tard, en una altra reunió parlamentària catalana, se sol·licitava que el procurador reial del Rosselló i la Cerdanya, ocupat per un valencià, fos revocat en favor d’un “nadiu natural de poblat del dit Principat.”³³ En la resposta que féu el cardenal Margarit a l’infant Joan, germà del Magnànim, en les corts de Barcelona d’octubre de 1454, queda perfectament perfilada que el principat de Catalunya era la seua geografia nacional:

car diu que aquesta és aquella ja benaventurada, gloriosa e fidelíssima nació de Catalunya, qui per lo passat era temuda per les terres e les mars; aquella qui ab sa feel e valent espasa ha dilatat l’imperi e senyoria de la casa d’Aragó; aquella conquistadora de les illes Balears e regnes de Mallorca e de València, llançats los enemics de la fe cristiana; aquella Catalunya qui ha conquistades aquelles grans illes de Itàlia, Sicília e Sardenya, los quals los romans en llurs primeres batalles ab los cartaginesos tan trigaren conquistar e en les quals arbitraven estar gran e la major part de lur estat; aquella qui aquella vetustíssima e famosíssima Atenes, d’on és eixida tota elegància, eloquència e doctrina dels grecs, e aquella Neopàtria, havia convertides en sa llengua catalana... (Albert & Gassiot, 209).

La geografia de la Corona d’Aragó s’esvaïa a la carrera, alhora que una possible complicitat nacional amb les Illes i el País Valencià quedava descartada.

La compartimentació de la Corona d’Aragó s’efectuà amb l’aquiescència de les oligarquies de cada territori. Per a la valenciana, delimitava un camp d’acció fiscal, d’inversió en crèdit públic, control dels mercats d’importació i exportació i dominació política amb la connivència dels reis. A canvi de cobertura als seus negocis privats, fonamentats majoritàriament en els interessos públics per la via dels censals, els dirigents del país esdevenien dòcils agents de la monarquia. Les protestes, perquè n’hi hagué, i les col·lisions, amb motiu de la introducció de la Inquisició castellana, foren neutralitzades sense gaires complicacions. És ben comprensible que quan el Principat s’alçà contra Joan II, tant l’oligarquia valenciana com la mallorquina abracen la

³² Quan el poeta Jordi de Sant Jordi escriu “Desert d’amics, de béns e de senyor, en estrany lloc e en estranya contrada”, s’hi refereix precisament a la seua pròpia “estrangeria”, en una terra, la italiana, allunyada de casa seua, no que la terra en qüestió siga extraordinària i suscite la curiositat, l’admiració o la sorpresa.

³³ Els antagonismes aniran a més, i fins i tot abraçaran, a partir del regnat de Martí l’Humà, qüestions relacionades amb l’organització institucional i jurídica dels consolats de mar (Duran, 574-577).

causa reialista, després del fracàs dels intents conciliadors: “los actes que los cathalans fan contra los il·lustríssimos senyors reyna e príncep nostres, que vehem ésser cosa may vista a vassalls de vostra molt gran senyoria”, deploraven Lluís Cabanyelles i Berenguer Mercader en una carta del 9 de juliol de 1462, al cap tan sols tres mesos d’inici de la contesa. Interessadament oblidaven que el 1348 els valencians, majoritàriament, sota la direcció de la capital del regne, s’havien rebel·lat contra Pere el Cerimoniós, i els catalans s’adheriren a la causa reial. La guerra de la Unió fou uns dels gèrmens del distanciament entre els dos territoris.

Una “nació valenciana” sense horitzó polític

Per al propòsit d’equiparació de la ciutat de València amb les seues competidores, Barcelona i Saragossa, els dirigents activaren el particularisme i trobaren en la idea de la nació argumentacions justificatives de la segregació. Però el programa nacional no depassà la fórmula de les emocions embolcallades en la retòrica grandiloqüent de la valenciana prosa. En canvi, Catalunya ho dugué fins a les últimes conseqüències, arran del xoc amb Joan II, que permeté la unitat d’acció entre dos bàndols irreconciliables com els de la Biga i la Busca, els grassos i el poble menut, amb tot de proclames a favor de la “defensió de la terra” enfront dels “machinadors contra la pàtria pròpia.”

El llustre de la ciutat de València, que bastia edificis esplendorosos com la Llotja i creà l’Estudi General, amb proclames d’autosatisfacció col·lectiva, contrastava amb l’enfonsament de Barcelona després dels desastres de la guerra civil. La rivalitat que havia ensolcat la relació mútua s’esvaïa no sols per la postració de la capital del Principat, sinó perquè el context polític era ben bé un altre. Ara l’escenari s’havia dilatat en el marc de la monarquia hispànica dels Reis Catòlics, sota l’hegemonia de la corona de Castella, al compàs de l’emergència de l’Atlàntic com el mar mercantil del futur. Es donava la circumstància que el regne de València contribuí despreocupadament a liquidar els seus propis espais mercantils i de tota la Corona d’Aragó. La conquesta de Granada s’havia perpetrat, també, amb diners públics valencians, a banda les vides que costà. La pèrdua dels mercats granadins i després els del nord d’Àfrica, en virtut dels interessos geoestratègics de Castella, havia de tenir repercussions negatives en el teixit econòmic del País Valencià.³⁴ Si València volia invocar nous rivals, els hauria d’haver anat a buscar a Sevilla o Valladolid, però el pretext privatiu o diferenciador quedava cancel·lat d’entrada, perquè es tractava de dues realitats nacionals distintes. Això a banda, la frontera entre la Corona de Castella i la Corona d’Aragó privava València de desplegar similars antagonismes i avinences com els que havia mantingut amb Barcelona durant almenys segle i mig.

El viratge dels intel·lectuals valencians reflecteix la recomposició de l’Estat i el canvi de paradigma nacional. Tots ells posaren el seu quefer al servei del projecte hispànic, un posicionament que incloïa la renúncia a la “llengua valenciana”, nom que havien preferit al de llengua catalana, i la ràpida immersió en la llengua castellana. Beuter, Escolano, Porcar, Viciano, i abans que ells el capellà d’Alfons el Magnànim Melcior Miralles, començaven a perfilar un nou sentiment nacional per als valencians: “por más de trescientos años han pasado los deste reyno debaxo del nombre de

³⁴ Un dels símptomes que les coses estaven canviant en el panorama internacional mercantil, particularment en el dels consolats de mar, ve de la mà de Ferran el Catòlic, en el seu intent d’immiscir-se no sols en el nomenament del cònsol, tradicionalment atribuït a Barcelona, sinó també que consolats com el de Roma representara no sols la *natio* catalana, que en la pràctica, com sempre succeïa, integrava tots els súbdits de la Corona d’Aragó, sinó també la nació castellana. L’elecció de Joan Pujades com a cònsol el 1490 es féu a “honorem et comodum et servitium serenissimi et potentissimi domini nostri domini Ferdinandi Castelle et Legionis ac Aragonum regis.” En la pràctica, el consolat català estava convertint-se en un consolat d’“espanyols” (Vaquero, 159).

catalanes, sin que las naciones extranjeras hiziesen diferencia ninguna de catalanes y valencianos”, celebrava Escolano que per fi s’hagués posat fi aquest malentès, ell, cronista i sermonador del 9 d’Octubre, que coneixia de primera mà el majoritari component colonitzador català (Garcia-Oliver, 208-209).

Tots aquests que agafaven la ploma per a escutar el passat, no podien evitar un deix de mala consciència pel que fa al canvi de llengua, però l’escrúpol s’esvaïrà amb el pas del temps. Al pròleg de la *Primera parte de la Corónica general de España y especialmente del reino de Valencia*, Pere Antoni Beuter hi declara sense ambages la seua intenció: calia escriure-la en castellà, i no en la seua llengua materna, perquè pogués ser llegida allà on l’entenien i perquè calia que tots els regnes d’Espanya hi hagués “una común lengua, como solía ser la monarquía primera de España en tiempos de los godos. Luego no es razón que a nadie parezca mal que, siendo yo valenciano natural y escribiendo en Valencia a los regidores de ella, escriba en castellano, lengua estraña para Valencia, por el respeto común y divulgación mayor en toda España de las gracias que Dios ha concedido a este reyno” (Beuter, 2r). El nou projecte polític hispànic engegat pels Reis Catòlics i continuat per Carles V, en el moment que ell escriu, requerien una llengua franca, que no podia ser altra aquella de les més instàncies del poder, la castellana, per molt que resultara, en efecte, una “lengua estraña para Valencia.” Així ho requerien els nous marcs institucionals, els procediments administratius, inèdits àmbits d’actuació judicial com el dels tribunals de la Inquisició, les estratègies matrimonials de les grans famílies nobiliàries, les xarxes intel·lectuals ibèriques i imperials desplegades en temps dels Habsburg.

El particularisme onomàstic i la deserció lingüística en favor del castellà de Martí de Viciana, com ha remarcat Antoni Ferrando, tenien una dimensió política superior a la de Beuter. A més de la unitat de la vella Hispània, esvaïa el paper del Principat en l’origen i la formació del regne de València. Només així s’entén afirmacions com ara que arran de la conquesta el país fos poblat “de nueva gente cristiana, con diversas y no bien entendidas lenguas, porque había italianos, franceses, alemanes, catalanes, aragoneses, navarros, vizcaínos y castellanos”, una barreja on els catalans quedaven equiparats numèricament a la resta. I, doncs, ¿quina llengua podia eixir d’aquesta amalgama? Per a defugir una nomenclatura que ja l’incomoda, Viciana abraça la del llemosí en tant com “el rey y los de su casa y corte y muchos de sus vasallos hablaban lengua de Provenza y de Limós, aquella como a más común prevalescíó, pero no sin grande mixtura de otras lenguas y toda en junto fue nombrada lengua limusina” (Ferrando 2003, 39, 48 i 51). La jove nació poderosa que despuntava a recer de l’estat dels Àustria, apuntalada pel dels Reis Catòlics no era la catalana ni la valenciana, tampoc l’aragonesa ni la mallorquina: era l’espanyola, o la castellana que feia seua la totalitat de la vella Hispània revifada pels humanistes. Per a la justificació del present, imprescindible en la navegació inicial de qualsevol nació d’Occident, calia acudir al passat. Aquesta tasca s’havia anat fent des del segle XII. La història era el millor aval d’una existència secular, mil·lenària quan s’invocaven els orígens troians o romans. Beuter, Escolano, Viciana al País Valencià, Pere Miquel Carbonell o Francesc Tarafa al Principat, ja no manufacturen la història en clau de la Corona d’Aragó o simplement Catalunya. El seu mapa mental és dels dominis dels nous reis. L’apropiació d’Espanya per Castella serà motiu de protesta dels intel·lectuals dels Països Catalans. Pere Antoni Beuter, Pere Miquel Carbonell o Cristòfor Despuig reclamen ser participants de la memòria “espanyola.” El matis regnicola no era incompatible amb l’encaix dins d’una Hispània que cada vegada més arrelava en l’imaginari col·lectiu: la fundació de València, en l’òptica de Beuter, era una fita més de

“les antiquitats d’Espanya.”³⁵ Els historiadors, doncs, edifiquen les nacions (Guenée 1973, 65), i les quatre primeres dècades del segle XVI són decisives en l’emergència del discurs historiogràfic que sostindrà fins al dia d’avui la nació espanyola.

El pas precipitat dels escriptors catalans en general i valencians en particular al castellà, revelava que el veritable centre decisorí s’havia traslladat definitivament al centre de la Península. A Barcelona o València només hi havia virreis amb les seues mediocres corts regionals. El castellà era la veritable llengua del poder i, si més no entre els intel·lectuals i els qui cobejaven prebendes reials, començant per la noblesa de servei, calgué aprendre a parlar-lo i escriure’l amb correcció.³⁶ La impremta, que agilitzarà la difusió dels nous missatges nacionals en circulació, més que l’establiment d’un espai unitari de comunicació escrita n’afavorí la fragmentació. Per una cantó, les obres impreses al sud del riu de la Sénia apareixien amb el distintiu de llengua valenciana; les de l’altra banda, amb el de llengua catalana. De nou, no s’hi registrava cap peculiaritat idiomàtica entre l’una i l’altra etiqueta, però habituaven els lectors a pensar en dos àmbits inconnexos. Per altra banda, els impressors apostaven pel llibre en castellà per una simple raó de dilatació del mercat.

Ara bé, tot i la llengua haver-se convertit durant els segles crepusculars medievals en un valor de primer ordre per a singularitzar les comunitats polítiques, ni era encara decisiva ni, per descomptat, n’era l’únic. Això no obstant, la progressiva renúncia al català en l’àmbit públic i literari no era una qüestió estètica, de moda passatgera o de gustos personals. Hi subjau, conscientment o inconscientment, la progressiva politització de la consciència lingüística per tot Occident. Nebrija substitueix el binomi “lingua seu nationes” de l’aquinata pel de llengua i imperi: “siempre la llengua fue compañera del imperio”,³⁷ i que anys a venir, el 1595, el bisbe d’Oriola José Estevan – en realitat Josep Esteve – en un “discurs” preparat per a Felip II i referit als moriscos concretà així: “quando los pueblos están sugetos a un mismo imperio, los vasallos tienen obligación de aprender la lengua de su dueño” (Halperin, 162).

A la fi de l’Edat Mitjana la consciència de formar part d’una comunitat de llengua, tal com l’havia formulada si més no sant Vicent Ferrer, se sumava a la de formar part també d’una comunitat política. L’agent encarregat d’aquesta identificació serà l’estat modern, amb el seu ideari centralitzador i uniformitzador. La “llengua valenciana”, sense el paraigua protector d’un Estat propi, després de la deserció dels seus intel·lectuals i la identificació dels grups dominants, particularment de la noblesa, amb la casa dels Àustria, no servia per a articular aquella comunitat política que reclamaven els dirigents valencians del Quatrecentes. No per qüestions estrictament lingüístiques, cal

³⁵ Tot plegat responia a una ofensiva dels historiadors castellans per tal de fixar uns orígens compartits, unes “antiquitates Hispaniae”, i assentar, així, un projecte polític de futur, allò que Elio Antonio de Nebrija condensà en “los miembros e pedaços de España que estavan por muchas partes derramados” i que s’integraven en “un cuerpo e unidad de reino” (Fernández Abadalejo, 43-45).

³⁶ Cal recordar que des del regnat de Ferran el Catòlic la Cancelleria reial començà a trametre cartes en castellà en l’àmbit administratiu, militar i diplomàtic, mentre que el rei particularment ho feia també amb familiars molt pròxims i col·laboradors més directes (Cahner, 202-203). Qui volgués ascendir en la carrera política calia passar per la cort, establerta a Castella, o fixar-hi la residència definitivament. Escartí (254) ha definit els escrits de Lluís del Milà com una mena d’“itinerari educatiu” per a aquells nobles del seu temps que havien d’adaptar-se a l’emergent ideologia imperial ordida entorn del Cèsar i els seus col·laboradors més estrets. Saber expressar-se amb agudeses, ocurrència i humor en castellà formava part d’aquest programa. Quan la cort de la Corona d’Aragó es traslladà a Nàpols, els que volien grimpar o comptar amb el favor del Magnànim, aprenien el català. Amb la cort per terres castellanès, el català ja no servia per a la promoció personal. Llengua i poder, doncs, van junts de la mà.

³⁷ A pesar que les idees d’Antonio de Nebrija tingueren poca repercussió entre els contemporanis (Martínez, 52), revelen la subordinació al poder que els nous temps atorgaven a la llengua.

insistir-hi, sinó perquè la comunitat política imaginada per intel·lectuals i activada per aquests mateixos dirigents del Cinccents tenia com a escenari la vella Hispània, on les llengües perifèriques no eren encara prescindibles del tot en els usos públics i privats, però se les relegava a una posició subalterna.³⁸ Sense historiadors, sense escriptors i sense intel·lectuals, és a dir, sense mites, sense ficcions i sense argumentacions, les nacions que deixaven enrere l'Edat Mitjana llanguiran; sense cobertura política, a males penes subsistiran, arraconades en resistències conscients o inconscients de la societat civil, sota el vendaval dels nous estats.

El vigorós patriotisme municipal de València s'havia mostrat d'allò més útil per a objectar l'hegemonia de Barcelona. Invocà un regne i una nació pròpies. La reivindicació es diluí en un no-res retòric quan València passà de tercera capital de la Corona d'Aragó a ciutat perifèrica d'un imperi on no es posava mai el sol. El patriotisme municipal valencià ara esdevenia un estímul afegit per a posar les bases de la nova nació del regne d'Espanya. La catalanitat dels valencians passava a ser matèria obscura.

³⁸ El País Valencià, els Països Catalans sencers, tal com ja apuntava la conducta de molts curials del Magnànim, aprofundida durant Ferran II i consolidada amb els Austries, esdevingueren un territori òptim per a la diglòssia: els dialectes cada volta més regionalitzats del català hagueren de conviure, o més aviat competir, amb una llengua poderosa com el castellà, precoçment normativitzada i utilitzada preferentment per a relacionar-se els catalanoparlants amb les altes instàncies del poder.

Obres citades

- Albert, R. & J. Gassiot eds. *Parlaments a les Corts catalanes*. Barcelona: Els Nostres Clàssics, 1928.
- Badia, L. & J. Torró. “Ambient internacional i cultura de cort en *Curial e Güelfa*: primer suplement a l’edició de Quaderns Crema 2011.” En L. Badia, E. Casanova & A. Hauf eds. *Estudis medievals en homenatge a Curt Wittlin*. Alacant: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, 2015. 51-66.
- Barrio, J. A. “«Per servey de la Corona d’Aragó». Identidad urbana y discurso político en la frontera meridional del reino de Valencia: Orihuela en la Corona de Aragón, ss. XIII-XV.” *Hispania* LXXI (2011): 437-466.
- Beuter, P. A. *Primera parte de la Corónica general de toda España y especialmente del reyno de Valencia, donde se tratan los estraños acaescimientos que del diluvio de Noé hasta los tiempos del rey don Jayme de Aragón, que ganó Valencia, en España se siguieron, con las fundaciones de las ciudades más principales d’ella y las guerras crueles y mutaciones de señoríos que ha havido*. València: Joan Mei, 1546.
- Baydal, V. *Els valencians, des de quan són valencians?* Catarroja: Afers, 2016.
- Cahner, M. “Llengua i societat en el pas del segle XV al XVI. Contribució a l’estudi de la penetració del castellà als Països Catalans.” En J. Bruguera & J. Massot i Muntaner eds. *Actes del cinquè col·loqui internacional de llengua i literatura catalanes*. Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 1980. 183-256.
- Carreres, S. ed. *Libre de memories de diversos sucesos e fets memorables e de coses senyalades de la ciutat e regne de Valencia (1308-1644)*. València: Acció Bibliogràfica Valenciana, 1930-1931. 2 vols.
- Casals, À. *L’Emperador i els catalans. Catalunya a l’Imperi de Carles V (1516-1543)*. Granollers: Ed. Granollers, 2002.
- Casanova, E. “¿És de Francesc Eiximenis la carta introductòria i la conclusió del *Regiment de la cosa pública*? Què ens diu la llengua de la lletra.” En R. Ferrer ed. *Eiximenis i la seua obra*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2010. 328-363.
- Cawsey, S. F. *Reialesa i propaganda. L’eloqüència reial i la Corona d’Aragó, c. 1200-1450*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2008.
- Cingolani, S. M. *La formació nacional de Catalunya i el fet identitari dels catalans (785-1410)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de la Presidència, 2015.
- Coll i Alentorn, M. *Llegendari*. Barcelona: Curial, 1993.
- Del Treppo, M. *Els mercaders catalans i l’expansió de la corona Catalano-aragonesa al segle XV*. Barcelona: Curial, 1976.
- Díaz Borrás, A. *El ocaso cuatrocentista de Valencia en el tumultuoso Mediterráneo, 1440-1480*. Barcelona: CSIC, 2002.
- Duran, D. “Consolats de mar i consolats d’ultramar. La defensa de l’espai marítim en temps de Martí l’Humà.” En M. T. Ferrer ed. *Martí l’Humà. El darrer rei de la dinastia de Barcelona (1369-1410). L’interregne i el Compromís de Casp*. Barcelona: Institut d’Estudis Catalans, 2015. 565-587.
- Eiximenis, F. *Regiment de la cosa pública*, P. Daniel de Molins de Rei ed. Barcelona: Barcino, 1927.
- Escartí, V. J. “Sobre la vida y las ideas de un cortesano renacentista: Luis Milán (1507?-1559).” *eHumanista* 18 (2011): 248-266.
- Fernández Abadalejo, P. *Materia de España. Cultura política e identidad en la España*

- moderna*. Madrid: Marcial Pons, 2007.
- Ferrando, A. "La formació històrica del valencià." En A. Ferrando ed. *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana. Volum VIII. Àrea 7: Història de la llengua*. València: Institut de Filologia Valenciana, 1989. 399-428.
- . "De la tardor medieval al renaixement: aspectes d'una gran mutació sociolingüística i cultural a través dels Viciana." *Caplletra* 34 (2003): 31-53.
- Garcia-Oliver, F. *Valencians sense ADN. Relats dels orígens*. València: 3i4 edicions, 2016.
- Guenée, B. "État et nation en France au Moyen Age." *Revue Historique* CCXXXVII (1967): 17-30.
- . *Occidente durante los siglos XIV y XV. Los Estados*. Barcelona: Labor, 1973.
- Gual Camarena, M. "Fernando el Católico, primogénito de Aragón, rey de Sicilia y príncipe de Castilla (1452-74)." *Saitabi* VIII (1950-1951): 182-223.
- Halperin Donghi, T. *Un conflicto nacional. Moriscos y cristianos viejos en Valencia*. València: Institució Alfons el Magnànim, 1980.
- Ivars, A. "Patriotisme dels antics regidors de València." *Cultura Valenciana* IV (1929): 1-5.
- Jiménez Alcàzar, J. F. "Relaciones interterritoriales en el Sureste de la Península Ibérica durante la Baja Edad Media: cartas, mensajeros y ciudades en la frontera de Granada." *Anuario de Estudios Medievales* 40/2 (2010): 565-602.
- Llobera, J. R. *El dios de la modernidad. El desarrollo del nacionalismo en Europa occidental*. Barcelona: Anagrama, 1996.
- Llompart, G. "Gil Lozano, señor de Martinell, y la vida cotidiana en las calas de Menorca medieval." *Butlletí de la Societat Arqueològica Luliana* 40 (1984): 166-186.
- Marfany, J.-Ll. *Llengua, nació i diglòssia*. Barcelona: L'Avenç, 2008.
- Martínez, M. "Lengua, nación e imperio en la Península Ibérica a principios de la Edad Moderna." En J. del Valle ed. *Historia política del español. La creación de una lengua*. Madrid: Aluvión Editorial, 2015. 51-69.
- Mas, A. "Crisi, canvi polític i transformacions identitàries a la cristiandat llatina i la seva manifestació a Mallorca durant el segle XIV." En M. Cerdà, A. Juan & T. Sabater eds. *Crisi, decadència o transformació. Problemàtiques i contextos a la baixa edat mitjana*. Palma: Edicions UIB, 2014.
- . "El discurs identitari i polític en la correspondència dels jurats del regne de Mallorca en la segona meitat del segle XV." *eHumanista/IVITRA* 7 (2015): 264-287.
- Narbona, R. "La memòria de la conquesta de la ciutat de Valencia (siglos XIII-XVI)." En V. Lamazou-Duplan ed. *Ad urbe condita...: Fonder et refonder la ville: récits et représentations (second Moyen Âge – premier XVIe siècle)*. Pau: Editions Méridiennes. 445-462.
- Petti, G. (2015) "I catalani nella Genova tardomedievale." *Els catalans a la Mediterrània medieval. Noves fonts, recerques i perspectives*. En Ll. Cifuentes, R. Salicrú & M. M. Viladrich eds. Barcelona: Viella, 2015. 263-281.
- Ribera, J. *Disertaciones y opúsculos, 1887-1927*. Madrid: Estanislao Maestre Herrera, 1928.
- Rovira, H. *El Valeri Màxim d'Antoni Canals: estudi i edició (llibres I-IV)*. Barcelona: Universitat de Barcelona, Tesi Doctoral inèdita, 2014.
- Rubio, A. *El patriciat i la nació. Sobre el particularisme dels valencians en els segles XIV i XV*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2012. 2 vols.
- Sabaté, F. *Percepció i identificació dels catalans a l'edat mitjana*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2016.

- Sant Vicent Ferrer. *Sermons*, vol. III, J. Sanchis Sivera ed. Barcelona: Els Nostres Clàssics, 1975.
- Simon, A. *Construccions polítiques i identitats nacionals. Catalunya i els orígens de l'estat modern espanyol*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2005.
- Soldani, M. E. “«E sia licito a'mercanti katelani avere loggia»: presenza e organizzazione dei mercanti catalani a Pisa e a Siena nel baso Medioevo.” En Ll. Cifuentes, R. Salicrú & M. Mercè Viladrich eds. *Els catalans a la Mediterrània medieval. Noves fonts, recerques i perspectives*. Barcelona: Viella, 2015. 283-316.
- Soler, A. “«Liber svm». El Nàpols d'Alfons el Magnàni, de la propaganda humanística al mite historiogràfic.” *Afers* 86 (2017a): en premsa.
- . *La cort napolitana d'Alfons el Magnànim: el context de “Curial e Güelfa.”* València: Publicacions de la Universitat de València-Institució Alfons el Magnànim, 2017b (ed. digital en premsa).
- Torres, X. *Naciones sin nacionalismo: Cataluña en la monarquía hispánica (siglos XVI-XVII)*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2008.
- Vaquero, M. “Mercaderes catalanes y valencianos en el consulado de Roma.” *Revista d'Història Medieval* 9 (1998): 155-169.
- Vidal, E. *Valencia en la época de Juan I*. València: Universitat de València, 1974.
- Vilanova, A. De. *Obres catalanes. Volum I: Escrits religiosos*. M. Batllori ed. Barcelona: Barcino, 1947.
- Wermer, K. F. “Les nations et le sentiment national dans l'Europe médiéval.” *Revue Historique* CCXLIV (1970): 285-304.
- Wisman, J. A. “L'éveil du sentiment national au Moyen Age: la pensée politique de Christine de Pisan.” *Revue Historique* CCLVII/2 (1977): 289-297.
- Wittlin, C. “L'edició del 1499 del «Regiment de la cosa pública.» Les revisions i ampliacions al text, a l'endrea i al comiat escrits per Francesc Eiximenis.” *BSCC* LXIX (1993): 441-459.